

ENDÜLÜS'TE HADİS İLMİNİN GELİŞİM AŞAMALARI*

Mustafa Öztoprak**

“Endülüs'te Hadis İlminin Gelişim Aşamaları”

Özet: Endülüs'te hadisin gelişiminden bahsederken farklı şart ve özellikte üç aşamadan söz etmek mümkündür. Hadis ilminin zayıf olduğu ve insanların ona yöneliminin az olduğu birinci dönem, hadis ilminin eğitim ve öğretimiyle toplumun bütün kademelerine yayıldığı ikinci dönem ve siyasi süreçle paralel olarak ilme dolayısıyla hadise yönelimin azaldığı üçüncü dönem bulunmaktadır. Endülüs'te hadisin gelişim aşamalarında hem Mâlikî fakihlerin hadis ilmine karşı duruşları ve mutaassıp mezhep anlayışları hem de yönetimin onlar karşısında hadis kitaplarına ve onların okutulmasına aktif desteği farklı süreçlerin yaşanmasında etkili olmuştur. Bu makalede Endülüs'te hadis ilminin gelişim süreçleri, dönemlerin temayüz etmiş şahsiyetleri ve eserleri incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Hadis, Endülüs, Mâlikî Fakihler, Hadisin Gelişim Aşamaları.

“The Development Process of Hadith in Andalusia”

Abstract: When speaking of the development of Hadith in Andalusia it is possible to speak of from some process. This is three periods. First period is a few people orientated the hadith. Second period is the hadith complemented the whole the community with education of the hadith. Third period it is decreased effect of hadith in the community with the political process. Mâlikî fakih are against the development of hadith in Andalusia. But administrators are encouraged hadith learning and education. This study aims to explain the development process of hadith, known scholars and their works in the Andalusia.

Key words: Hadith, Andalusia, Mâlikî Fakih, The Development Process of Hadith.

Giriş

Endülüs'ün 91/710 yılındaki fethi¹ ile birlikte dini ilimlerin bölgeyle tanışma ve yayılma süreci başlamıştır. Buna hem Endülüs'e fetih için gelen ve orada kalan

* Bu makale, “İbnü'l-Harrâat el-İşbili'nin Hadis İlmindeki Yeri” ismiyle Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne tarafımızdan sunulan doktora tezi (Konya 2012) esas alınarak hazırlanmıştır.

** Dr. Malatya Merkez Yeşiltepe-Yeşilevler Camii İmam-Hatibi. mustafa.oztoprak@hotmail.com

askerlerin hem de İslâm dünyasından yapılan göçlerin etki ettiğini söylemek mümkündür. Çünkü bölge henüz fethedildiği için insanlar İslâm'ı bilmemektedirler.

Endülüs'te, Kuzey Afrika'ya yakın olması hasebiyle Berberilerin, yönetimi elinde tutan Emeviler açısından Arapların çoğunlukta olduğu Müslümanlarla yabancı bir kitle oluşmuştur. Endülüs'ü fetheden irade söz konusu coğrafyanın kendi yönetiminde kalması için demografik yapının lehinde olmasını istediği anlaşılmaktadır. Bölgeye yapılan göçler bunu doğrulamaktadır. Dolayısıyla Berberiler ve Arapların çoğunlukta olduğu bir göç politikası uygulanmış görünmektedir.

Endülüs'e gelen Berberi ve Araplardan oluşan yabancılar, hem yönetimde hem de ilmi alanda daha fazla temayüz etmişlerdir. İslami ilimlerde ön plana çıkan şahsiyetlerden bunu tespit etmek mümkündür. Diğer ilimlerde olduğu gibi hadis alanında da benzer bir durum söz konusudur.²

Endülüs'te fetihlerle başlayan süreçte hadis ilmi de insanların gündemlerini oluşturmaya başlamıştır. İlk iki yüz yılda çok fazla itibar edilmeyen hadis ilmi daha sonraki yıllarda artan oranda gelişme kaydetmiştir. Bunda Mâlikî fukaha'ya karşı hadis kitaplarını ve muhaddisleri himayeye alan yönetimin önemli bir katkısının olduğunu ifade etmek gerekmektedir.³ Söz konusu destekle faaliyetlerini artıran muhaddisler, toplum tarafından teveccüh görerek etkinlik alanlarını genişletmişlerdir. Bu durum o kadar ilerlemiştir ki bizzat halifeler hadis derslerine katılmıştır.⁴

Endülüs hadis ilimleri alanında verilen eserler açısından oldukça zengindir. Bu, daha çok hicri üç, dört ve beşinci asırları kapsamaktadır. Hadis ilmi alanında söz konusu asırlarda çoğunlukla şerh, özel hadis konulu kitaplar, cem, ricâl, cerh ve ta'dil,

¹ Endülüs'ün fetih sürecini Târif b. Mâlik ile başlatmak gerekmektedir. Çünkü Târif b. Mâlik'in yaptığı keşif hareketi, daha sonraki fetih için önemli bilgilerin edinilmesine sebep olmuştur. Târif b. Mâlik, 91/710 senesinin Ramazan ayında, Kuzey Afrika valisi Mûsa b. Nusayr'ın emriyle, keşif maksatlı İspanya kıyılarına beraberinde dört yüz Berberi ile sefere çıkmıştır. O, yaptığı bu seferden ve keşif çalışmalarından bol ganimet ve esirlerle dönmüştür. Dolayısıyla fethin ilk adımı atılmıştır. (bkz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fit-Târih*, II, 341; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, I, 219; Abbâdî, *fi Târihi'l-Abbâsî ve'l-Endelûsî*, s. 265; İnan, Muhammed, *Devletü'l-İslâm*, I, 40; Ebû Deyyâk, *el-Vecîz*, s. 148; E. Levis Provençal, "Târif", *İA (MEB)*, XI, 776)

² Ataları Endülüs'e gelen ve ilmiyle temayüz eden âlimlere birkaç örnek şu şekilde verilebilir: Muâviye b. Sâlih el-Hımsî (ö. 158/774), Sa'sa'a b. Sellâm el-Kurtubî (ö. 192/816), Yahya b. Yahya el-Leysî (ö. 234/848), Kasım b. Esbağ el-Beyyânî (ö. 340/951), İbn Hazm el-Kurtubî (ö. 456/1064), İbnü'l-Harrât el-İşbilî (ö. 581/1186). (bkz: Humeydî, *Cezvetü'l-Muktebis*, I, 87; İbnü'l-Faradî, *Târih*, I, 190, İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzheb* I, 128)

³ bkz: Merrâküşî, *el-Mûcib*, s. 49.

⁴ Endülüs Emevi halifelerinden III. Abdurrahman en-Nâsır (ö. 350/961) ve oğlu II. Hakem (ö. 366/976), muhaddis Kâsım b. Esbâğ (ö. 340/952)'dan hadis dinlemişlerdir. (bkz: İbnü'l-Faradî, *Târih*, I, 135)

ta'lik ve ihtisâr niteliğinde eserler verilmiştir. Belirtilen alanlardaki çalışmalar genellikle kütüb-i sitte kitapları üzerine yapılmıştır.

Endülüs'te hadisin gelişim serüveninden bahsederken farklı aşamalardan da söz edilmesi gerekir. Bu aşamalardan, hadis ilmine yakın ilginin olmadığı, belki de direkt olarak bir tanışmanın olmamasından kaynaklanan bir dönemden söz etmek mümkündür. Aslında Endülüs'teki söz konusu yıllarda yaşanan sürecin Doğu İslam dünyasındaki hadis ilmine yaklaşımla paralellik arz ettiği görülmektedir. Çünkü bu yıllarda Doğu İslam dünyasında hadis alanında İmam Mâlik'in *el-Muvatta'*ının dışında yazılan çok fazla bir eser yoktur.

Endülüs'te hadis ilminin gelişim sürecinde hadis toplamak için Doğu İslam dünyasına yolculuk yapanlar artmıştır. Seyahat yapan hadis talipleri, muhaddislerden bizzat hadis alıp Endülüs'e getirmişlerdir. Endülüs'te hadis birikiminin, sistematik bir hadis eğitim ve öğretim haline dönüşmesinde söz konusu seyahatlerin katkısını göz ardı etmek mümkün değildir. Endülüs'te hadis ilminin gelişim kaydettiği ikinci dönem yaklaşık 400 yıllık bir zamanı içine almaktadır. Dönem incelendiği zaman, hadis ilmi açısından farklı farklı aşamalardan bahsetmek mümkündür. 220/833 ile 400/1010'lü yılları arası, hadis ilminin Endülüs'e yerleştiği bir zaman dilimi olmuştur. Söz konusu yıllarda, daha çok hadis ilmini anlama ve anlatma faaliyetleri vardır. Dönemin kalan yıllarında ise, hadis ilimlerinin daha fazla çeşitlendiği, "Endülüs'te hadis" denildiğinde ilk akla gelen âlimlerin yaşadığı bir zaman dilimidir. İkinci dönem, genel olarak hadisin gelişim kaydettiği dönemdir. Söz konusu dönemin sınırları, hicri altıncı asrın sonlarına kadar ulaşmaktadır. Yedinci yüzyılda ise, hadis ilmiyle ön plana çıkan, sahasında velûd olan âlimlerin azaldığı görülmektedir. Bu dönem, sanki duraklama döneminin işaretlerini vermektedir. Yedinci yüzyıl ve sonrasında, önceki dönemlere nazaran daha az sayıda muhaddis, hadisle meşgul olan kişi ve eser bulunmaktadır. İlmi faaliyetler kapsamında Doğu İslam dünyasına yapılan seyahatler de bu dönemde azalmıştır. Makalenin ilgili yerlerinde dönemler ve temayüz eden âlimlerden bazıları örnek olarak verilecektir. Mutlaka söz edilen her üç dönemde birçok âlim ve eserleri bulunmaktadır. Hepsine yer vermek makalenin sınırlarını aşacağı için, önde gelen âlimler ve çalışmaları kısaca zikredilecektir. Şimdi belirtilen üç aşamadan, hadisin Endülüs'e girişinin ele alınacağı ilk dönemi ayrıntılı olarak inceleyebiliriz.

A. Hadis İlminin Girişi (92–220/710–815)

Endülüs'e hadisin fetihlerle birlikte girdiğini söylemek mümkündür.⁵ Fetih için gelen mücahitler, hadis ilminin Endülüs'teki ilk nüvelerini atmışlardır. Endülüs Müslümanlarının hadis ilmiyle iştigal etmeye başlaması, 92/713'lerden itibaren bir asır sonraya, yaklaşık 220/833'lere tekabül etmektedir. Aradan geçen bir asırlık zaman, Müslümanların çeşitli sebeplerle hadise ilgisinin olmadığı, hadis ilmine daha çok fıkhi bir bilgi olarak bakılan dönem olmuştur. Bunu, Endülüs halkının İmam Mâlik'in *el-Muvatta'*na yaklaşımlarından çıkarmak mümkündür.

Müslümanların hadis ilmiyle iştigallerinin zayıflığından kasıt, hadis eğitim ve öğretiminin olmamasıdır. Bu dönemde, insanların elinde İmam Mâlik'in *el-Muvatta'*ı bulunmaktadır. *el-Muvatta'*ya daha çok bir mezhep ve fıkıh kitabı olarak bakılmaktadır. Bunun yanında, hadisle iştigal ederek bildiklerini başkalarına aktaran, ama halkın yeteri kadar itibar göstermediği muhaddisler de bilinmektedir. Bunlar arasında; 123/740 yılında Endülüs'e gelmiş, Şam ehlinin hadisini nakleden Muâviye b. Salih el-Hadramî (ö. 158/749) zikredilmektedir. Kendisi Humus'tan Endülüs'e gelmiştir. O, hadis ilminin ilk olarak Endülüs'e girmesini sağlayanlar arasında kabul edilmektedir.⁶ Muâviye b. Sâlih el-Hadramî'nin hadis ilmi hakkındaki gayretleri, Endülüs'te yeteri kadar makes bulamamıştır. Çünkü Endülüs halkı, o zamanlar hadis ilmine yeteri kadar itibar göstermemiştir. Bu konuda, en bariz tespiti Yahyâ b. Maîn (ö. 233/837) yapmıştır. Yahyâ b. Maîn, Muhammed b. Vaddâh el-Kurtubî (ö. 287/900)'ye, Muâviye b. Sâlih (ö. 158/749)'in hadislerini topladınız mı? diye sorar. Muhammed b. Vaddâh "hayır" der. Yahyâ b. Maîn, "bunu yapmanıza ne engel oldu" diye sorunca Muhammed b. Vaddâh, "o, Endülüs'e geldi. Fakat o zaman buradaki halk, henüz ilim ehli değildi. Bu sebepten, onun ilmi zayi oldu" demiştir.⁷ Muhammed b. Vaddâh'ın ilim olarak bahsettiğinin, hadis ilmi olduğunu söylemek gerekmektedir. Burada ilk dönemin niteliği olarak dile getirilen hadis ilmi ile yeteri kadar meşgul olamamanın bir yansıması görülmektedir. Dâvud b. Ca'fer es-Suğayyer (ö. 158/749), mezkûr dönem Endülüs muhaddislerindedir. Doğu'ya ilim

⁵ Abdülhâdi, *Mazâhir*, I, 219.

⁶ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-Medârik*, I, 349–353.

⁷ bkz: İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, X, 191; Abdülhâdi, *Mazâhir*, I, 230 ("Muâviye b. Sâlih'in ilmi zayi oldu" şeklindeki rivayetlerin aksi yönde de bilgiler mevcuttur. İbn Ebî Hayseme (ö. 279/893), Muâviye b. Sâlih el-Hadramî'nin çalışmaları araştırmak için Endülüs'e gittiğini ve kitaplarını bulduğunu ifade etmektedir. (İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, X, 191) Onun ilminin zayi olması demek istenilen seviyede değerlendirilemedi anlamına geldiği anlaşılmaktadır.(bkz: İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, X, 190)

yolculuğunda bulunmuştur. Burada henüz Endülüs'e gelmemiş olan Muâviye b. Salih, İmam Mâlik ve Derâverdi'den (ö. 187/ 802) hadis aldığı rivayet edilmektedir. Endülüslü hadis öğrencilerine yaklaşık üç bin hadis yazdırmıştır.⁸

İnsanların hadis ilmine meylinin fazla olmadığı bu dönemde, daha sonra özellikle Bakî b. Mahled tarafından sistematik bir hadis öğretimine hazırlık mahiyetindeki çalışmalar, bazı muhaddisler tarafından yapılmaya başlamıştır. Bu dönemin önemli muhaddislerinden birisi, Abdullah b. Ferrûh (ö. 176/792)'dur. Kendisi ilim yolculuğuna çıkmış, Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ile görüşmüş, hatta ondan aldığı üç yüz hadisi Endülüs'e getirmiştir.⁹ Ancak onun ilim yolculuğundan sonra Endülüs'te herhangi bir ilmi faaliyette bulunduğu dair bir bilgi yoktur. İsimlerini verdiğimiz âlimlerin dışında, Endülüs'te bu dönemde pek çok muhaddis yaşamıştır. Bu muhaddislerden bazılarını şu şekilde sıralayabiliriz:

İfrikıyye'ye¹⁰ ilk defa hadisi getiren ve sahabelerden hadis nakleden, İfrikıyyeli ilk ravilerden olan Hâlid b. Ebî İmrân et-Tücîbî (ö. 129/746), Tirmizi'nin de kendisinden hadis rivayet ettiği Abdurrahman b. Ziyâd b. En'um el-İfrikî (ö. 161/777) ve Sa'sa'a b. Sellâm (ö. 201/816) temayüz eden âlimler arasındadır. O, Endülüs'te Abdurrahman b. Amr el-Evzaî'nin (ö. 157/773) mezhebini ilk yayan kişidir. Onun Hadisin Endülüs'e gelmesini sağlayan ilk kişilerden olduğu ifade edilmektedir.¹¹ Esed b. Furât el-Kayravânî (ö. 213/828), Huşeym b. Beşîr'den (ö. 183/799) on iki bin, Yahyâ b. Zekeriya b. Ebî Zâide'den (ö. 183/799) yirmi bin, aynı şekilde Esed b. Amr el-Becelî (ö. 190/805), Ebû Bekr b. Ayyâş ve diğerlerinden hadis aldığı belirtilmektedir.¹²

Endülüs halkı ilk dönemde hadisin eğitim ve öğretimine karşı mesafeli durduğu görülmektedir. Başlangıçtaki hadis ilmine karşı sergilenen bu ilgi zayıflığının sebepleri şu yedi maddede özetlenebilir.

⁸ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-Medârik*, II, 510–511; Humeydî, *Cezvetü'l-Muktebis*, s. 200.

⁹ Kayravânî, *Tabakât*, s. 107; Mahlûf, Muhammed b. Muhammed, *Şeceretü'n-Nûri'z-Zekiyye*, s. 60.

¹⁰ İfrikıyye, bugünkü Tunus ve Cezayir'i içine alan bölgeye verilen isimdir. (bkz: Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I, 228)

¹¹ Endülüs'e hadisin ilk olarak kim tarafından getirildiği yönde farklı kişiler hakkında değerlendirmeler söz konusudur. Zikredilenler arasında Muâviye b. Sâlih el-Hadramî, Sa'sa'a b. Sellâm, Abdülmelik b. Habîb el-İlbîrî, Bakî b. Mahled ve Muhammed b. Vaddâh bulunmaktadır. (bkz: Humeydî, *Cezvetü'l-Muktebis*, I, 87; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-Medârik*, I, 55, 349–353, III, 31; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XII, 106; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 209; İbnü'l-Faradî, *Târîh*, I, 75; Ziriklî, *el-A'lâm*, III, 204)

¹² Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-Medârik*, II, 465, 466–467, 474.

1. Endülüs'te insanların hadis öğrenme faaliyetinde bulunmamaları, hicri 90/711 ile yaklaşık 220/833'ü yıllar arasında İslam dünyasında İmam Mâlik'in *el-Muvatta*'ından başka tasnif edilen bir hadis kitabının olmamasıyla irtibatlı görülebilir. Mevcut hadis kitabı olan *el-Muvatta* da, Endülüs'e henüz ulaşmıştır. İnsanlar ise, ya yeni Müslüman olmuşlar, ya da cihat etme niyetiyle orada bulunurken meydana gelen ilmi gelişmelerden haberleri olmamıştır.

2. İslam dünyasında hicri ikinci asırda ortaya çıkan *el-Muvatta* benzeri kitaplara, bu dönemlerde fıkıh kitabı gözüyle bakılmaktadır. Bu anlayışın, 200/813'lü yıllara kadar Endülüs'te de hâkim olduğunu söylemek mümkündür. Hadis ilminin Endülüs'te hicri ikinci asır ve üçüncü asrın başlarında ön plana çıkmamasını da, İslam dünyasındaki hadis tarihi gelişimiyle bir paralellik arz etmesine bağlamak gerekmektedir. Dolayısıyla, Doğu İslam dünyası ile Endülüs'ün 200/813'lere kadar hadis ilmine bakışta bir benzerlikten söz edilebilir.

3. Birinci dönemde, insanların hadis ilmine yönelimlerinin az olmasında, İmam Mâlik'in öğrencilerini hadis rivayetini azaltmaya yönlendirmesinin etkili olduğu söylenmektedir. İmam Mâlik'in iki öğrencisine; Ebu Üveys'in oğulları Abdülhamid ve İsmail'e sarf ettiği şu sözleri bunun delilidir. " Sizlerin bu işi, yani hadis ilmini sevdiğinizi görüyorum. Şayet Allah'ın sizleri faydalandırmasını istiyorsanız, o zaman onun rivayetini azaltıp, manasına nüfuz ederek anlamaya çalışınız.¹³ Naklettiği rivayetlerin fazla olmamasının temelinde bu düşüncenin yattığını söylemek mümkündür. Endülüs'te hadis birinci döneminde, mezkûr nasihate uygun bir hadis anlayışının topluma hâkim olduğu görülmektedir. Bölgede Malikî mezhebinin yaygın olduğunu düşünürsek, bu hâkim yapının Endülüs'teki hadis anlayışı üzerinde etkisinin belirleyici olduğu da ortaya çıkmaktadır.

4. Birinci dönemde fıkıh öğretimine rağbet, hadise olandan daha fazladır. Endülüs'te İmam Mâlik'in meşhur görüşleri istikametinde meselelere çözüm sunan fukahâ'ya insanların teveccühte bulunmaları, elbette ki tabii karşılanması gereken bir

¹³ bkz: Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-Medârik*, III, 155. Kaynaklarda İmam Mâlik'in yüz bin civarında hadis ezberlemekle birlikte bu konudaki titizliği sebebiyle ancak az bir kısmını rivayet ettiği belirtilmektedir. Fetva konusunda olduğu gibi hadis rivayeti hususunda da çekingen davranmış, çok hadis rivayet edenleri her bildiğini söyleyenleri kınamış, böyle yapanların insanların sapmasına sebep olabileceğini ifade etmiştir. Vefat ettiğinde evinde sandıklar dolusu hadis yazılı sayfalar bulunduğu halde sağlığında bunları rivayet etmediği anlaşılmıştır. İmam Mâlik, ravilerin cerh ve tadil yönünde son derece hassas davranmıştır. Ravilerin hayatlarını çok sıkı şekilde araştırmasıyla cerh ve tadil ilminin yolunu açan âlim olarak kabul edilmiştir. (bkz: İbn Abdilber, *el-İntika*, s. 46; Özel, Ahmet, "Malik b. Enes", *DİA*, XXVII, 506-512)

durumdur. Hicri üçüncü asrın başlarına kadar Endülüs'te Mâlikî fakîhlerin etkinliği olmuştur. Ancak üçüncü asırdan¹⁴ itibaren denge, fıkihtan hadis ilmi lehine dönmüştür. İmam Mâlik'in *el-Muvatta*'ı, genel olarak hadis kitabı olarak değerlendirilir, hatta Doğu İslam dünyasında ve Endülüs'te birçok âlim onu Kütüb-i Sitte kapsamında saymaktadır.¹⁵ Bazı âlimler *el-Muvatta*'ı daha çok fıkıh yönü ağır basan bir hadis kitabı olarak kabul etmektedir. *el-Muvatta*, Endülüs'e gelen kitapların da ilkidir. Bu durum, fikhın daha yaygın, hadise verilen önemin ise daha az olmasına sebep teşkil etmektedir. Çünkü Bakî b. Mahled, Endülüs'e İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) *el-Musannef* (Beyrut 1989)'ini getirdiğinde, Mâlikî mezhebine mensup fukaha ona şiddetle karşı çıkmıştır.¹⁶

5. Endülüs'te hadisin zayıf olduğu dönemde insanların hadis ilmine ve rivayetlere birebir karşı çıkmamışlardır. Daha çok Abdürrezzâk'ın *el-Musannef*'i gibi içinde İmam Mâlik'e¹⁷ ve Mâlikî mezhebinin uygulamalarına muhalif rivayetlerin bulunduğunu söyledikleri eserlere muhalefet etmişlerdir.¹⁸ Abdürrezzâk'ın *el-Musannef*'inin bir kısmında geçen rivayetler sebebiyle eserin geneline karşı bir muhalefet sergilenmiş görünmektedir. Bu ve benzeri durumlar da hadisin Endülüs'te yaygınlaşmasını engelleyen amillerden biri olmuştur.

6. Endülüs'te hadisin daha sonra inkişaf etmesinin bir sebebi de, bölgenin İslam dünyasına olan uzaklığıdır. İslam dünyasındaki ilmi gelişmelerin Endülüs'e ulaşması zaman almıştır. Çünkü İslâm'ın ortaya çıktığı ve yayılmasına öncülük eden bölgelerle Endülüs arasında binlerce kilometrelik bir mesafe mevcuttur. Doğu İslam

¹⁴ Endülüslülerin hadis ilmine yönelmeleri üçüncü asırda özellikle İbn Habîb, Bakî b. Mahled ve Muhammed b. Vaddâh ile başladığı bilgisi kaynaklarda zikredilmektedir. (Kâdî İyâz, *Tertibü'l-Medârik*, III, 31)

¹⁵ bkz. Ebû Zehv, *el-Hadis ve'l-Muhaddisîn*, s. 430.

¹⁶ İbnü'l-Faradî, *Târîh*, I, 35; Humeydî, *Cezvetü'l-Muktebis*, I, 4; Merrâküşî, *el-Mücib*, s. 49.

¹⁷ İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*'i incelendiğinde isnadında Mâlik b. Enes'in bulunduğu veya Mâlikî mezhebinin konu edildiği 93 rivayetin geçtiği görülmektedir. Söz konusu rivayetler ve diğerlerinde İmam Mâlik ve Mâlikî mezhebine yönelik herhangi bir eleştiri yer almamaktadır. İbn Ebî Şeybe kitabında sadece Ebû Hanîfe'ye 125 başlıkta 486 rivayeti içeren ayrı bir bahis açmıştır. Diğer mezhep imamaları hakkında ise yaşadığı zaman dilimi itibarıyla herhangi bir rivayet bulunmamaktadır.

¹⁸ Huşenî, *Ahbâru'l-Fukahâ*, s. 182. Endülüslü Mâlikî fukahanın İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*'ine karşı çıkmasının yanında Bakî b. Mahled'in getirdiği Şâfi fikhına da (İbnü'l-Faradî, *Târîh*, I, 109) aynı tavrı takındıkları sonucuna varmak mümkündür. Kendi mezhebi görüşlerinin tartışılmasını istemeyen söz konusu grubun farklı bir mezhebin görüşlerini taşıyan bir kitaba da karşı çıktıkları anlaşılmaktadır. Ancak kaynaklarda İbn Ebî Şeybe'nin kitabının Endülüs'e gelişine karşı çıktıkları geçmektedir. Sadece ona karşı çıkılması, diğer rivayet içerikli kitaplardan önce Endülüs'e girmesiyle açıklanabilir. Dolayısıyla tepki bir kitabın dününde diğerlerine karşı da yapılmış görünmektedir. Bir veya birden fazla kitap üzerinden aslında ehli hadis ile ehli rey tartışmaları yapılmaktadır. Fakihler o zamana kadar ellerinde tuttıkları dini otoritelerini başkalarıyla paylaşmak istememenin mücadelesini verdikleri anlaşılmaktadır.

dünyasında meydana gelen bir ilmi gelişmenin ülkenin en uç noktasına ulaşması zaman almaktadır. Dolayısıyla, İslam dünyasında hadis alanındaki tedvin faaliyetleri ve bunun Endülüs'e yansması en az 30–40 sene¹⁹ sonrasını bulduğu ortaya çıkmaktadır.

7. Muhaddisler, ilmi faaliyetler yeni başladığı için sayıca az olup, başlarında buldukları bir ilim meclisi teşkil edemeyip, geride az sayıda öğrenci ve eser bırakabilmişlerdir. Bazı muhaddislerin²⁰ bu meydana çalışmaları olmuş fakat halktan yeteri kadar itibar görmemiştir.

Birinci dönem olarak nitelendirilen ve daha çok Mâlikî fakîhlerin etkinliğinin görüldüğü 90–220/710–835 yılları arasında yukarıda aktarılan hususlar yaşanmıştır. Bu dönemde, toplum ve devlet yönetimi üzerinde fakihlerin daha etkin olduğu, hadis ilminin ise bireysel bazı çalışmalarla sınırlı kalarak zayıf bir görüntü sergilediği, hadis ilmiyle meşgul olanların baskı altına alındığı bir sürecin yaşandığı tespit edilmiştir.

Bakî b. Mahled ve Muhammed b. Vaddâh ile eğitim-öğretim seviyesinde başlayan hadis eğitimi Endülüs'te hadis ilminin toplum nazarındaki etkinliğini gösteren bir sürece girmiştir. Dönemin devlet merkezinin Kurtuba olduğu düşünülürse herhangi bir konuda başlayan bir sürecin diğer bölgelere yayılması kısa sürede olabilecektir. Hadis ilminin gelişim kaydettiği bu dönem 550-600/1154-1204'lü yıllara kadar sürmüştür. Şimdi söz konusu sürecin inceleneceği başlığa geçebiliriz.

B. Hadis İlminin Gelişmesi (220–600/835–1205)

Endülüs'te hadis denildiğinde akla gelen meşhur âlimlerin yaşadığı bir dönem vardır. O da, hadis ilminin gelişim sağladığı ikinci dönemdir. Bu dönem, hicri üçüncü asrın başlarından itibaren altıncı asrın sonlarına kadar sürmektedir. Hadis başta olmak

¹⁹ Doğu İslâm dünyasındaki bir çalışmanın Endülüs'e ulaşmasının 30-40 sene aldığına İmam Mâlik'in *el-Muvattâ'*ı örnek verilebilir. Endülüs'e *el-Muvatta'*ın Ziyâd b. Abdurrahman eş-Şabtûn (ö. 199/814) tarafından getirildiği belirtilmektedir. (Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-Medârik*, III, 116-117). Ziyâd b. Abdurrahman eş-Şabtûn, İmam Mâlik'in öğrencilerindedir. O vefat edinceye kadar yanından ayrılmamıştır. *el-Muvatta'*, Ebû Cafer el-Mansûr'un isteğiyle 159/776 yılında yazılmıştır. İmam Mâlik, 179/795 yılında vefat ettiğinde *el-Muvatta'*ın yazılmasının üzerinden en az yirmi yıl geçmiştir. Ziyâd b. Abdurrahman eş-Şabtûn İmam Mâlik'in vefatından ne kadar sonra Endülüs'e döndüğü bilinmemektedir. Endülüs'e *el-Muvatta'*ı getiren başka âlimler de vardır. Onların *el-Muvatta'*ı getirmeleri ise Yahyâ b. Yahyâ el-Leysi'ye (ö. 234/848) kadar devam etmektedir. *el-Muvatta'*ın yazıldığı tarihle Yahyâ b. Yahyâ el-Leysi'nin Endülüs'e dönüşü arasında en az kırk sene vardır. Dolayısıyla belirttiğimiz 30-40 sene ifadesi ortalama bir rakamdır. *el-Muvatta'*ın Endülüs'e geli süreci de bunu doğrulamaktadır. Bahsedilen süreç ilk 100–150 yıllarında meydana gelmiştir. Daha sonra Doğu İslâm dünyasındaki gelişmeler kısa zamanda Endülüs'e yansmıştır.

²⁰ Konu hakkında Muâviye b. Sâlih el-Hadramî, Abdullah b. Ferrûh, Dâvûd b. Ca'fer es-Suğayyer örnek olarak verilebilir.

üzere, bu dönemde İslami ilimlerde pek çok eser verilmiştir. Hadis ilmi, eğitim ve öğretim boyutlarıyla neşvü nema bulmuştur. Endülüs genelinde hadise karşı bir önceki dönemdeki yaklaşım değişmeye başlamıştır. Hadis talipleri, sadece Endülüs'teki hadis mekteplerini takip etmemişler, bunun yanında bazıları çeşitli vesilelerle Hicaz'ı, daha sonra da Basra, Mısır, Kûfe ve Şam'ı ziyaret edip oradaki âlimlerden hadis almışlardır. Topladıkları hadisleri Endülüs'e getirmişler, halka ve talebelerine aktarmışlardır. Dolayısıyla ikinci dönem Endülüs'te hadis ilminin toplum nazarında yükselme zamanını göstermektedir.

Endülüs'te hadis ilminin gelişim safhasında önde gelen simaları, Abdülmelik b. Habîb el-İlbîrî (ö. 238/852), Bakî b. Mahled (ö. 276/889) ve Muhammed b. Vaddâh (ö. 287/900)'tır. Endülüs'te hadis birikiminin oluşmasında, hadis mekteplerinin temelini atılmasında bu üç âlim öncülük etmişlerdir.

Hicri üçüncü asırda ön plana çıkan hadis âlimlerden birisi, İbn Habîb diye bilinen Abdülmelik b. Habîb el-İlbîrî (ö. 238/852)'dir. Kendisi Mısır'a ilim yolculukları yapmıştır. Bu yolculuk neticesinde Endülüs'e dönmüş ve insanlara bildiklerini anlatmaya başlamıştır. İbn Habîb, Emevi halifesi Abdurrahman b. el-Hakem'in (206–238/821–852) teveccühünü kazanarak ona müsteşar olmuştur. Halifenin huzurunda Mâlikî mezhebinin önde gelen simalarından Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî ile münazaralarda bulunmuştur.²¹ İbn Habîb'in birçok talebesi bulunduğu rivayet edilmektedir. Cami'den çıktığında etrafında yaklaşık 300 talebe, hadis, fıkıh, ferâiz ve îrab öğrenmek üzere hazır bulunduğu ve talebelerine telif ettiği eserleri ile İmam Mâlik'in *el-Muvatta*'ını okuttuğu ifade edilmektedir.²² Bazı âlimler, İbn Habîb'in hadis yönünü zayıf bularak onu eleştirmişlerdir. Eleştiriler, daha çok rivayet ettiği hadislerdeki hatalar üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu arada eleştirilerin, kendisinin ilim alanındaki yükselişinden rahatsız olan fukahâ kesiminden geldiğini de belirtmek gerekmektedir.²³ Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî (ö. 234/848) ile münazaraları, belki de hakkında çıkan mezkûr ifadelerle sebep olmuştur. Ancak bu dönemde her hâlükârda hadis rivayeti yapıldığı tespit edilmektedir. Öğrencilerinin olması, belirli bir kitabı takip etmeleri ve onların herhangi bir kesim tarafından rahatsız edilmemeleri bir önceki dönemle farkı ortaya koymaktadır.

²¹ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-Medârik*, III, 31.

²² Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-Medârik*, I, 251.

²³ İbnü'l-Faradî, *Tarih*, I, 101; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-Medârik*, I, 253.

İkinci dönemin en önemli hadisçisi Bakî b. Mahled el-Kurtubî'dir.²⁴ O, Endülüs'e ilk olarak İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) *el-Musannef*'ini getirdiğinde, Mâlikî mezhebine mensup fukahânın bu kitabın Endülüs'e getirilmesine şiddetle karşı çıktığı belirtilmektedir. Halîfe Muhammed b. Abdurrahman (207–273/822–886) tepkilere rağmen bu eseri savunmuş, onu Endülüs'e getiren Bakî b. Mahled'i de hadis alanındaki çalışmalarına devam etmesi hususunda teşvik ederek ona, "ilmini yay, bildiğin hadisleri naklet, insanlarla ders meclisi yap, senin ilminden faydalansınlar", demiştir.²⁵ Bu, Endülüs'te hadis ilminin yayılmasında ilk defa yönetimin aktif desteğinin olması itibarıyla dikkat çekici bir adımdır. Ancak Endülüs devlet yöneticilerinin hepsinin bu desteği verdiğini söylemek oldukça güç görünmektedir. Çünkü toplum nazarında İslâmî ilimler arası değişimin olduğu bir geçiş dönemi yaşanmaktadır. Bu dönemde fıkıh ilmine önem verenler olduğu gibi daha önceden olmadığı şekliyle hadis ilmine ve bu alandaki yeni sayılabilecek çalışmalara destek verenler de bulunmaktadır. Dolayısıyla bu çerçevede yönetimin Bakî b. Mahled'e hadis kitaplarını okutması ve hadis öğretim çalışmalarına destek vermesinin, Endülüs ilim dünyası için fevkalade öneme sahip olduğu, yaşanan süreçten anlaşılmaktadır.

Bakî b. Mahled, o zamana kadar insanların yöneldiği Mâlikî fıkıh yerine, hadis öğretimini başlatarak, Endülüs'te hadis ilmi alanına büyük bir canlılık kazandırmıştır. O, insanları fıkıh mezheplerin hiçbirini taklit etmeyip, doğrudan kitap ve sünnetle amel etmeye davet etmek suretiyle halkın tevaccühüne mazhar olmuştur.²⁶

Aynı dönemde yaşayan ve hadisin Endülüs'e gelmesini sağlayan ikinci âlim, Muhammed b. Vaddâh (ö. 287/900)'tır. O, Endülüs'e hadisi getiren ilk kişilerden biri olarak tanıtılmaktadır.²⁷ Birçok hadisçi, Muhammed b. Vaddâh'ın yaptığı derslerde

²⁴ Bakî b. Mahled, ilk eğitimini memleketi Endülüs'te almış, ardından ilim talebi için Doğu İslam dünyasına iki sefer yapmıştır. İlk seferinde 20, ikincisinde 14 yıl memleketinden ayrı kalmıştır. Gençliğini ilim yolunda harcayan Bakî b. Mahled, Muhammed b. Vaddâh'ın bütün şeyhlerinden hadis semâ'ında bulunduğu gibi, bunların dışında daha pek çok şeyhten de hadis tahammül etmiştir. Onun hadis tahammül ettiği hocaların sayısı 284'ü bulunduğu rivayet edilmektedir. (bkz: İbnü'l-Faradî, *Târîh*, s. 82; Dabbî, *Buğyetü'l-Mültemis*, s. 209)

²⁵ bkz: Merrâküşî, *el-Mûcib*, s. 49.

²⁶ Humeydî, *Cezvetü'l-Muktebis*, I, 64; Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, II, 518.

²⁷ Muhammed b. Vaddâh, ilim talebiyle şarka iki yolculuk yapmıştır. Bu sayede Ahmed b. Hanbel (ö. 241/853), Yahyâ b. Maîn (ö. 233/847) ve Ali b. el-Medîni (ö. 234/848) gibi sayıları yüz atmış beşe varan önde gelen muhaddislerden rivayette bulunduğu belirtilmektedir. O, hadisin tariklerine olduğu gibi illetlerine de vâkıf bir hadis âlimi olarak Endülüs'e döndüğünde, beraberinde büyük kıraat âlimi İmam Verş (ö. 197/812)'in Abdussamed b. Abdurrahman b. Kâsım'dan rivayet ettiği kıratını da getirmiştir. (bkz: İbnü'l-Faradî, *Târîh*, s. 83; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, s. 115; Kâdî İyâz, *Terîbü'l-Medârik*, III, 236; Mahlûf, *Şeceretü'n-Nûri'z-Zekiyye*, s. 76)

yetiştir. Bunlar arasında Kasım b. Esbâğ (ö. 340/951), Muhammed b. Lübâbe, Abdülmelik b. Eymen (ö. 330/941), Vehb b. Meserre (ö. 346/957) gibi hadis âlimlerinin bulunduğu bir topluluk, onun rahle-i tedrisinde yetişmiştir.²⁸ Bizzat kendisinin yazdığı altı adet eserinden söz edilmektedir.²⁹

Abdülmelik b. Habîb el-İlbîrî, Bakî b. Mahled ve Muhammed b. Vaddâh, Endülüs'te hadis eğitim ve öğretiminde öncü oldukları için, kendilerinden sonra gelen pek çok âlimi etkilemişlerdir. Mesela, Yunus b. Abdullah b. Muhammed b. Muğîs (ö. 429/1037), İbn Hazm (ö. 456/1063), Ebû Abdullah Muhammed İbn Attâb (ö. 462/1069), Ebu'l-Velîd Süleyman el-Bâcî (ö. 474/1080) ve Ali el-Ceyyânî (ö. 498/1104) onlardandır.

Bu dönemin bir diğer âlimi, Muhammed b. Sahnûn (ö. 256/869)'dur. O, Medine ehlinin ameli ile sünnetin sıkı savunucuları arasında kabul edilmektedir. Rivayetlere göre babası ilk hocasıdır. Babası vefat ettikten sonra, onun yerine geçmiştir. Babası henüz hayattayken, ayrı bir ilim halkası oluşturmuş, hatta babasının ilim meclislerinde bile onunla münazaralara girmiş ve babasının öğrencilerinin birçoğuna, onun kitaplarını okutmuştur.³⁰ Çevresinde bulunan fakihlere, fıkıhtan ziyade devamlı hadisle meşgul olmalarını telkin etmiştir.³¹ Bu telkin, fıkıh merkezli bir ilim anlayışından, hadis merkezli bir ilim anlayışına dönüşümü göstermesi açısından dikkat çekici bir örnektir. Hadis ilminin okunması ve okutulmasına mesafeli davranıldığı ilk dönemde, sadece fıkıh okunur/okutulur, hadis okuma girişimlerine sıcak bakılmazken, ikinci dönemde Muhammed b. Sahnûn'un, fakihlere açıkça hadis okuyun demesi, hadis ilmine karşı değişen anlayışı göstermesi bakımından önemlidir.

Hicri dördüncü asrın ortalarında yaşayan bir muhaddis de oldukça dikkat çekmektedir. Bu zat, Kasım b. Esbâğ el-Beyânî el-Kurtubî (ö. 340/952)'dir.³² O,

²⁸ Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, s. 116; Mahlûf, *Şeceretü'n-Nûri'z-Zekiyye*, s. 76.

²⁹ Muhammed b. Vaddâh'ın eserleri için bakınız: Mahlûf, *Şeceretü'n-Nûri'z-Zekiyye*, s. 76; Humeydî, *Cezvetü'l-Muktebis*, s.78-79.

³⁰ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-Medârik*, I, 280; Zehebî, *el-İber*, I, 92; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcî'l-müzheb*, I, 128.

³¹ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-Medârik*, III, 134, 138, 153; Humeydî, *Cezvetü'l-Muktebis*, s. 55.

³² Kâsım b. Esbâğ, Endülüs'teki hadis anlayışının ikinci döneminin genel karakteristik özellikleri arasında sayabileceğimiz "hadis toplamak" faaliyeti için Doğu İslam dünyasına yolculuk yapan hadisçiler arasında yer almaktadır. Bu amaçla Mekke, Irak, Bağdat ve Kûfe gibi şehirleri dolaşarak Doğu İslam dünyasının önde gelen âlimlerinden hadis dinlemiştir. Ahmed b. Züheyr b. Ebî Haysem'e'den rivayetle, onun *Tarih*'ini yazmıştır. Bunun yanında, Muhammed b. İsa et-Tirmizî (ö. 279/892), Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)'in eserlerinden birçoğunu kendisinden bizzat dinlemiş, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dînverî (ö. 276/889) ve Muhammed b. Yezid el-Müberred'in de rivayetlerini dinlemek suretiyle istinsah etmiştir. Kasım b. Esbâğ, Mısır ve

Doğu İslâm dünyasına yaptığı ilim yolculuğundan sonra Endülüs'e dönmüş, zamanını Doğudan getirdiği bilgileri aktarmaya adanmıştır. Verdiği dersler sebebiyle, hem insanların, hem de yönetimin teveccühünü kazanmış olacak ki, Endülüs Emevi halifelerinden III. Abdurrahman en-Nâsır (300–350/912–961) ve oğlu II. Hakem (350–366/961–976) dahi kendisinden hadis dinlemişlerdir.³³ Zaten Endülüs ilim tarihinde bu iki halifenin, özellikle de II. Hakem'in yeri ayrı bir öneme sahiptir. O, ilme ve onun öğrenilmesinde birçok faaliyetin içinde yer almıştır.

Daha önce, İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*'ini Endülüs'e getirdiğinde kendisine karşı oluşan tepki karşısında zamanın halifesi Muhammed b. Abdurrahman, Bakî b. Mahled'e sahip çıkmış iken şimdi ise halifelerin bizzat gelip Kasım b. Esbâğ'dan hadis dinledikleri görülmektedir. Bu durum hadise karşı müspet yönde bir değişim ve dönüşümü göstermektedir.

Endülüs'te hadisin ikinci döneminde, birinci döneme göre bazı farklılıklarla karşılaşılmaktadır. Bunlar özetle şu şekilde sıralanabilir.

1. Birinci dönem, temel karakter olarak fıkıh merkezli bir ilim anlayışına sahip olmasına karşın, ikinci dönem hadis ilminin etkin olduğu bir sürecin yaşandığı tespit edilmektedir. Bu dönem içinde, hadis eğitime daha fazla önem verilmiştir. Halkın hadis okuyan ve okutan kişilere iltifat ettiği görülmektedir. Hadis ilminin geliştiği bu dönemin meşhur muhaddisleri ve yapılan çalışmalar bunun bir göstergesi durumundadır.

2. Hadise yönelimin doğal bir neticesi olarak, bu alanda derinleşmek isteyenler genelde Doğu İslâm dünyasına yolculuklar yapmışlardır. İslam'ın çıktığı ve yayıldığı yerlere ve buralardaki âlimlere giderek, onların elde ettiği hadis birikimlerini birinci elden alma yoluna gitmişlerdir. Tahammül ettikleri hadisleri Endülüs'e taşımışlardır. Ancak İbn Abdilber, Kâdî İyâz, İbn Hazm el-Kurtubî ve İbnü'l-Harrât el-İşbilî gibi Doğu İslâm dünyasına hadis toplamaya gitmedikleri halde, sahasında temayüz eden bazı âlimler de olmuştur. Bu şekilde yetişen âlimler, daha önce toplanmış ilmî birikimden faydalanmışlardır. Hadis ilmi alanında İslam dünyasında yazılmış birçok eser,³⁴ bu dönem içerisinde Endülüs'e getirilmiştir. Bunun neticesi

Kayravan âlimlerinden ilim aldıktan sonra Endülüs'e dönmüştür. (bkz: İbnü'l-Faradî, *Târîh*, I, 135; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-Müzheb*, I, 123)

³³ İbnü'l-Faradî, *Târîh*, I, 135.

³⁴ Söz konusu dönemde Endülüs'e gelen eserlerden bazıları şunlardır. Abdullah b. İbrahim b. Muhammed el-Asîlî (ö. 392/1001) *Sahîh-i Buhârî*'yi, Mekkî b. Ebî Tâlib el-Mukrî el-Kurtubî (ö.

olarak Endülüs, hadis birikimi açısından zengin bir bölge olmuştur. Çünkü buraya taşınan eserler sadece getirilmekle kalmamış, üzerlerine şerhler ve haşiyeler yazılmıştır. Bu da Endülüs ilim dünyası için önemli bir kazanç olmuştur.

3. Hadis ilminin geliştiği bu dönemde, mevcut yöneticiler hadisçilere destek olmuştur. Bu durum, hadis ilminin girişinin zikredildiği hicri 2. asırda hadisçilerin rihleler sonucu Endülüs'e getirdiği kitaplara karşı fukaha tarafından oluşturulan menfi tutumlarda muhaddisleri destekleme şeklindeyken, hicri 4. asırda ise halifeler bizzat hadisçilerden ders alma seviyesine gelmiştir. Ayrıca halifelerin hadise yönelmelerini ülkenin içinde bulunduğu siyasi durumla da alakalı görmek mümkündür. Halifelerin hadis öğrenmeye yöneldikleri dönemler, siyasi açıdan hiçbir sorunun olmadığı, ilmi ve kültürel faaliyetlere azami desteğin verildiği zamanlardır. III. Abdurrahman ve II. Hakem dönemleri buna bir örnektir.

4. Hadis ilminin geliştiği ikinci dönemde, dini ilimlerde branşlaşmalar meydana gelmiştir. Bu dönemde verilen eserlere bakıldığında bunu görmek mümkündür. Mesela, Siyer, Fıkhu'l-Hadis, Rical ve Garibü'l-Hadis ilmi gibi alanlarda eserler verilmiştir.

5. Kütüb-i Sitte, ikinci dönemde Endülüs'e girmiştir. Ancak Endülüs'te Kütüb-i Sitte denilince Doğu İslâm dünyasında yaygın olarak kabul gören altı kitap bulunmamaktadır.³⁵ Bu bölgede Mâlikî mezhebinin yaygın olması hasebiyle, doğal olarak İmam Mâlik'in *el-Muvatta'*, Kütüb-i Sitte içinde kabul edilen bir kitap olmuştur. İbn Mâce (ö. 273/886)'nin *es-Sünen*'i, bu altı kitabın dışında kalmaktadır. Endülüs'e İbn Mâce'nin *es-Sünen*'i³⁶ ulaşmamıştır. Dolayısıyla buradaki ilim çevresi, bu kitabı tanımamaktadır.

437/1045), *Sahîh-i Müslim*'i, Velid b. Ömer el-Kurtubî, Ebû Dâvud'un *es-Sünen*'ini, Muhammed b. Kâsım b. Muhammed b. Seyyâr el-Kurtubî (ö. 329/940) Nesai'nin *es-Sünen*'ini ve Osman b. Ebî Bekr es-Sarakustî (ö. 444/1052) Tirmizî'nin *Sünen*'ini Endülüs'e getirilmiştir.(bkz: İbnü'l-Faradî, *Târîh*, I, 198; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübela*, XVI, 560)

³⁵ Kütüb-i sitte'nin oluşumu ve bölgelere göre farklı sıralamalar hakkında bkz: Bağcı, Musa, "el-Kütübü's-Sitte Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Otoritesini Oluşturan Faktörler", *İslami İlimler Der.*, yıl. 2007, sy: 2, s. 123-159.

³⁶ İbn Mâce'nin *es-Sünen*'i, Kütüb-i Sitte kapsamına hicri yedinci asırda alınmıştır. *Sünen*'in Kütüb-i Sitte kapsamına alınmasını da, Ebû'l-Fadl b. Tâhir el-Makdisî (ö. 507/1113)'nin *Etrâfü'l-Kütübü's-Sitte ve Şürütü'l-Eimmeti's-Sitte* (Kâhire 1357)'sinde altıncı kitap olarak zikretmesiyle başlamıştır. Sonraki âlimler de bu yolu takip ederek, *es-Sünen*'i altıncı kitap olarak kabul etmişlerdir.³⁶ Ancak Doğu İslam dünyasında İbnü'l-Esîr (ö. 606/1212) gibi bazı âlimler, Kütüb-i Sitte'de altıncı kitap olarak *el-Muvatta'* kabul etmişlerdir. İbn Mâce'nin *es-Sünen*'inin Endülüs'e gelmemesinin sebebi olarak yaşadığı bölgenin ilim dünyasına nispeten uzak olmasıyla izah edilmiştir. (bkz. Ebû Zehv, *el-Hadis ve'l-Muhaddisûn*, s. 430; Sıddîkî, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, s. 110; Çakan, İsmail Lütfî, *Hadis Edebiyatı*, s. 95)

C. Hadis İlminin Zayıflaması (600–897/1203–1492)

Hicri altıncı asrın sonlarından itibaren, Endülüs'te hadis alanında bir önceki dönemki kadar bir çalışma yapılmadığı görülmektedir. Muvahhitler³⁷ (543–627/1147–1229) bu dönemin başlarında bölgede hüküm sürmüşlerdir. Onlar, Kuzey Afrika merkezli bir siyasi harekettir. Endülüs'teki karışıklıklar sebebiyle âlimlerin davetiyle Endülüs'e gelmişlerdir. Muvahhitlerden sonra Endülüs üçüncü kez şehir beylikleri tarafından yönetilmeye başlamıştır. Bunlara Mülûku't-Tavâif denilmektedir. Her bir şehir emirliği kendi başına hareket ettiği ve diğerlerini de düşman olarak gördüğü ve mücadele içine girdikleri için, kuzeydeki Hristiyan krallıklar açısından hâkimiyetlerine son verilmesi çok kolay olmuştur. 644/1248 yılında Müslümanların elinde sadece Gırnata emirliği kalmıştır.³⁸ 897/1492'de bu emirliğin hâkimiyetine de Hristiyanlar tarafından son verilmiştir.³⁹ Dolayısıyla bu dönem, siyasi olarak çalkantıların meydana geldiği bir zaman dilimi olarak ortaya çıkmaktadır. Daha önce de zikredildiği üzere, Endülüs'teki ilmî gelişmelerde siyasi durumun etkisi büyüktür. Siyasi durum ile ilmi çalışmalar iyi ve kötü olması yönüyle paralellik arz etmektedir. Bu çerçeveden hareketle, hicri altıncı yüzyılın sonlarından itibaren zaman zaman farklı durumlar olsa da, genel olarak Endülüs'te ilmi faaliyetlerde bir duraklamanın, hatta gerilemenin başladığını söylemek mümkündür. İşbîliyye'de Abbâdî⁴⁰ emirliği gibi bazı emirlikler ilme ve âlimlere destek verseler de kendi hâkimiyetlerinin sona ermesiyle yapılan katkılar yarıda kalmıştır. Dolayısıyla hadis ilminde ilerlemeden ziyade yapılan çalışmaların azalması, yetişmiş şahsiyetlerin karışıklıklardan dolayı Kuzey Afrika'ya göç etmesi hasebiyle gerileme görülmüştür. Şimdi bu dönem içinde temayüz etmiş olan muhaddislerden bazılarını önemli birkaç eserleriyle birlikte zikrelelim.

İbn Beşküvâl (ö. 598/1201), Endülüs tarihi ile ilgilenen ve bu alanda eseri bulunan bir muhaddistir. İbnü'l-Faradî (ö. 403/1012)'nin Endülüs tarihi ile alakalı

³⁷ Muvahhit, kelime olarak "Allahı birleyenler" anlamına gelen bir harekettir. Bu hareket, Mağrip'te Murabitlar zamanında halkın dünyanın zevk ve sefasına dalması, yönetimin de bunlar karşısında herhangi bir müdahalede bulunmamasına muhalif olarak çıkmışlardır. (bkz: Şekîb, Arslan, *Hûlâsatü Târihi'l-Endelüs*, s. 45)

³⁸ İmâmüddin, S. Muhammed, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 321; Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları-I*, s. 179.

³⁹ Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, IV, 525; Şekîb, Arslan, *Hûlâsatü Târihi'l-Endelüs*, s. 287; Özdemir, *Endülüs Müslümanları-I*, s. 191–192.

⁴⁰ Abbâdîler hakkında bakınız: İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed, *Târihu İbn Haldûn*, II, 187–190; Salah, Halis, *el-İşbîliyye*, s. 114–120; Yusuf, Eşbâh, *Târihu'l-Endelüs*, s. 33–34.

Tarîhu Ulemâi Endelüs isimli kitabı üzerine zeyl olarak yazılan *Kitabü's-Sıla*'nın da müellifidir. Bunun dışında, *el-Gavâmîd ve'l-Mübhemât* (Beyrut 1987), *el-Fevâidü'l-Müntehâbe*, *Kitâbü't-Tenbîh ve't-Ta'yîn li men Dehale Endelüs mine't-Tâbiîn* isimli kitapları bulunmaktadır.⁴¹ Ebû Ömer Ahmed b. Harûn b. Ahmed b. Ca'fer en-Nafzî (ö. 609/1211)'nin *en-Nezîhe fi't-Ta'rif bi Şüyûhi'l-Viche ve Rayhanetü'l-Enfüs fi Şüyûhi'l-Endelüs*, *Kitâb Hâfil Cami li Fevâid* isimli eserleri bulunmaktadır.⁴² Ebû Abdillâh Muhammed et-Tücübî (ö. 610/1213)'nin *Erbaûne Hadisen fi'l-Mevâiz*, *Fedâilü Eşhûri's-Selâse Receb ve Şa'bân ve Ramazân*, *el-Fevâidü'l-Kübrâ*, *el-Fevâidü's-Suğra*⁴³ isimli eserleri bulunmaktadır. Endülüs'te hadisın hicri yedinci asırdaki en önemli temsilcisi şüphesiz fakîh, muhaddîs ve hâfız olan Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Abdilmelik İbnü'l-Kattân (ö. 628/1230)'dır. İbnü'l-Kattân, özellikle İbnü'l-Harrât'ın *el-Ahkâmü'l-Vüstâ*'sı üzerine yazdığı *Beyânü'l-Vehm ve'l-Îhami'l-Vakiayn fi Kitâbi'l-Ahkâm li Abdilhâk el-İşbîlî* eseriyle meşhur olmuştur. Ayrıca onun ahkâm hadisleri ve usulü fıkıh alanlarında da önemli çalışmaları bulunmaktadır.⁴⁴

Endülüs'te hadis ilminin gerilemeye başladığı bu dönemin özellikleri şu şekilde özetlenebilir.

1. Hicri altıncı asrın sonlarından itibaren siyasi hareketlerin de etkisiyle Endülüs'te Doğu İslâm dünyasına ilim elde etmek için yapılan seyahatler giderek azalmıştır. Bunda bölgenin ulaşmış olduğu ilmi birikim ve Endülüs'e hâkim güçlerin birbirleriyle bitmeyen mücadeleleri etkili olmuştur.
2. Hadis ilmiyle iştiğâl eden âlimlerin sayısı Endülüs'te azalmıştır. Mevcut âlimlerin önemli bir kısmı siyasi ve ilmi durumun nispeten daha iyi olduğu Kuzey Afrika'ya geçmişlerdir. Mağrib'in en önemli iki şehri Merakeş (Merrâküş) ve Kayravan ön plana çıkan ilmi merkezleri haline gelmiştir.
3. Hicri yedinci yüzyılda ön plana çıkan hadis âlimlerinin özellikle Kuzey Afrika menşeli olduğu görülmektedir. Bu durum ilmi alanda temayüz edenlerin Mağrib bölgesinin insanı olduğu anlamına gelmemektedir. Bölge insanın yanında kalanların ya Endülüslü ya da oradan göçen âlimlerin çocukları ve

⁴¹ Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, IV, 1339; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, IV, 379; Ziriklî, *el-A'lâm*, II, 311.

⁴² Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, IV, 1389; a.mlf. *Siyeru Alâmi'n-Nübelâ*, XX, 18; Mahlûf, *Şeceretü'n-Nüri'z-Zekiyye*, s. 172.

⁴³ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, 303–306; Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, IV, 181; VIII, 275–276; Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, VII, 90–92; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefâyât*, III, 234; Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 65.

⁴⁴ Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, IV, 1407; Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, III, 180; Mahlûf, *Şeceretü'n-Nüri'z-Zekiyye*, s. 179; el-Kettânî, *er-Risâletü'l-Müstatrafe*, s. 178; Ziriklî, *el-A'lâm*, V, 152.

talebeleri olduğu görülmektedir. Tabakat kitaplarında isimleri zikredilirken Endülüslü nispetinin yanında Kuzey Afrika'da ikamet ettiği yerin adının da geçmesi bunun bir göstergesidir.

4. Bu dönemde hadis ilmi alanında verilen eserlerde önceki dönemlere nazaran gözle görülür bir azalma olmuştur.
5. Hadis ilminin zayıfladığı bu dönemde âlimler tarafından verilen eserlerde daha önce yapılan çalışmaların değerlendirilmesi, zeyl, ihtisâr ve şerh üzerinde durulduğu görülmektedir. İbnü'l-Kattân el-Fâsî (ö. 628/1230), İbn Dihye el-Kelbî (ö. 633/1235) ve İbnü't-Tîn es-Safakusî (ö. 611/1214), Abdullah b. Muhammed el-Kurtubî et-Tûnusî (ö. 684/1285) ve Muhammed b. Câbir el-Vâdiâşî (ö. 673/1274) bu çerçevede zikredilebilir.

SONUÇ

Endülüs'te hadis ilminin gelişim süreci üç aşamada ele alınmaktadır. Birinci aşamanın hadis ilminin toplumda yeteri kadar makes bulmamasında, bölgenin henüz fethedilmiş olması ve Mâlikî fakîhlerin İmam Mâlik'in *el-Muvatta*'ı dışında bir hadis kitabına müsaade etmemesi etkili olmuştur. Endülüs'te Mâlikî fakîhler rivayet içerikli kitaplara karşı mücadele etmiştir. Ancak fukahâ ile hadisçiler arasında tartışmaların yoğunlaştığı bir zamanda İmam Mâlik'in *el-Muvatta*'ını talebelerine okutan İbn Habîb gibi muhaddislere ise müdahale etmemişlerdir.

İkinci dönem hadis ilminin gelişme kaydettiği bir zaman dilimidir. Endülüs'te hadis zikredildiğinde akla gelen âlimler ve eserler bu dönemde yaşadıkları tespit edilmiştir. Yaklaşık dört asrı içine alan bu dönemin oluşmasında yöneticilerin aktif desteği etkili olmuştur.

Endülüs'te diğer ilimlerde de olduğu üzere siyasi süreçler ilmi hayatı da etkilemiştir. Hadis ilminin girişinden gelişmesine geçişte zamanın idarecilerinin hadisçileri desteklemesi yeni bir sürecin başlamasına vesile olmuştur. Kuzeydeki Hristiyanların Müslümanları ağır bir yenilgiye uğrattıkları İkâb savaşın (506/1212)'dan sonra ise Endülüs'te bütün alanlarda hızlı bir geri çekilme yaşanmıştır. Devamlı kuzeydeki Hristiyanlara karşı toprak kaybeden, sadece Kurtuba ve çevresine hapsolan devlette ilmi hayat gelişme kaydedememiştir. Âlimlerin önemli bir kısmı Kuzey Afrika'ya göç etmiş, kalanlar ise hadis ilminde önemli sayılabilecek

eserler ortaya koyamamıştır. Dolayısıyla üçüncü dönem olarak ifade ettiğimiz hicri altıncı asrın ikinci yarısından itibaren yaklaşık üç yüz yıl hadis ilminin hem toplum bazında hem yeni muhaddisler yetiştirmede hem de verilen eserlerde zayıflamıştır.

KAYNAKÇA

Abbâdî, Ahmed Muhtar, *fî Târîhi'l-Abbâsî ve'l-Endelüsî*, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut ts.

Abdülhâdi, Ahmed el-Hüseyn, *Mazâhiru'n-Nahdati'l-Hadisiyye fî Ahdi Ya' kub el-Mansûr el-Muvahhidî*, İhyâu't-Türâsi'l-İslâmî, Mağrib 1402.

Bağcı, Musa, “el-Kütübü's-Sitte Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Otoritesini Oluşturan Faktörler”, *İslami İlimler Dergisi*, yıl. 2007, sy: 2, s. 123-159, Çorum 2007.

Çakan, İsmail Lütfi, *Hadis Edebiyatı*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları (MÜİFY), İstanbul 1997.

Dabbî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Yahya b. Ahmed b. Amîre (ö. 599/1204), *Buğyetü'l-Mültemis fî Târîhi Ricâli Ehli'l-Endelüs*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1417.

Ebû Deyyâk, Sâlih Muhammed Feyyâz, *el-Vecîz fî Târîhi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, I. bs. Ürdün 1988.

Ebû Zehv, Muhammed b. Muhammed, *el-Hadîs ve'l-Muhaddisûn ev İnâyetü Ümmeti'l-İslâmiyye bi's-Sünneti'n-Nebeviyye*, Matbaatü Mısır Şeriketü Müsâmehetü Mısriyye, I. bs. İskenderiyye 1958.

Evariste Levi-Provençal, “Tarif”, *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi (MEB)*, İstanbul 1979, XI, 776.

Halis, Salah, *el-İşbiliyye fî'l-Karni'l-Hâmis*, Beyrut ts.

Hamevî, Şihâbüddîn Ebû Abdillâh (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-Büldân*, Dâr Sâdır, II. bs. Beyrut 1995.

Humeydî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Nasr (ö. 488/1095), *Cezvetü'l-Muktebis fî Zikri Vülâti'l-Endelüs*, nşr. Muhammed b. Tâvit et-Tancî, Mısır 1372.

Huşenî, Muhammed b. Hâris (ö. 361/971), *Ahbâru'l-Fukahâ ve'l-Muhaddisîn* nşr. Maria Luis Avila ve Luis Morina, Madrid 1992.

İbn Abdilber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdillâh (ö. 463/1071), *el-İntikâ fi Fedâili's-Selâseti'l-Eimmeti'l-Fukaha*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut ts.

İbn Ferhûn, Burhânüddîn İbrahim b. Alî (ö. 799/1397), *ed-Dîbâcü'l-müzheb fi Ma'rifeti Ulemâi'l-Mezheb*, Mektebetü Dâri't-Türâs, Kâhire 1972.

İbn Hacer, Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (ö. 852/1448), *Tehzîbü't-Tehzîb*, Dâru'r-Reşîd, Suriye 1406.

İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed (ö. 808/1406), *Târîhu İbn Haldûn*, nşr. Halil Şehâde, II. bs. Beyrut 1988.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbüddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Mektebetü'l-Maârif, II. bs. Beyrut 1990.

İbnü'l-Ebbâr, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Kudâ'î (ö. 658/1260), *et-Tekmile li Kitâbi's-Sıla*, nşr. Abdüsselâm el-Hirasî, Dâru'l-Fikr, Lübnan 1995, I-IV.

İbnü'l-Esîr, İzzeddîn Alî b. Muhammed (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-Târih*, Beyrut 1965, I-XII.

İbnü'l-Faradî, Ebû'l-Velîd Abdillâh b. Muhammed b. Yûsuf el-Kurtubî el-Ezdî (ö. 403/1013), *Târîhu Ulemâi Endelüs*, nşr. Rûhiyye Abdurrahmân es-Süveyfî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1997.

İmâmüddîn, S. Muhammed, *Endülüs Siyasi Tarihi*, trc. Yusuf Yazar, Rehber Yayıncılık, Ankara 1990.

İnan, Muhammed Abdillâh, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, III. bs. Beyrut 1988.

Kâdî İyâz, Ebu'l-Fadl Mûsa b. İyâz el-Yahsûbî es-Sebtî (ö. 544/1149), *Tertîbü'l-Medârik ve Takrîbü'l-Mesâlik li-Ma'rifeti A'lâmi Mezhebi Mâlik*, Vizâretü'l-Evkâf, Rabat ts.

Kayravânî, Ebu'l-Arab Muhammed b. Temîm (ö. 333/945), *Tabakâtü Ulemâi İfrikıyye ve Tûnise* nşr. Ali eş-Şâ'bî ve Nuaym Huseyn el-Yâfî, ed-Dâru't-Tûnusiyye li'n-Neşr, Tunus 1985.

Kettânî, Muhammed b. Ca'fer (1857-1927), *er-Risâletü'l-Müstatrafe li Beyâni Meşhûri Kütübi Sünneti'l-Musannefe*, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, IV. bs. Beyrut 1986.

Kurt, Ali Vasfi, *Endülüs'te Hadis ve İbnü'l-Arabî*, İnsan Yayınları, I. bs. İstanbul 1998.

Mahlûf, Muhammed b. Muhammed b. Ömer Mahlûf el-Münestîrî (ö. 1941), *Şeceretü'n-Nûri'z-Zekiyye fî Tabakâti'l-Mâlikiyye*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1349.

Makkarî, Ebu'l-Abbas Şahabüddin Ahmed b. Muhammed (ö. 1041/1632), *Nefhu't-tîb min Ğusni'l-Endelüsi'r-Ratîb ve Zikru Vezîrihâ li-Sâni'd-dîn İbni'l-Hatîb*, nşr. İhsan Abbas, Dâru Sâdır, Beyrut 1388, I-VIII.

Merrâküşî, Abdulvâhid, *el-Mûcib fî Telhîsi Ahbâri'l-Mağrib*, nşr. Muhammed Saîd el-Uryân, İhyâü't-Türâsi'l-İslâmî, Kâhire 1963.

Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları-I*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, I. bs. Ankara 1997.

Özel, Ahmet, "Mâlik b. Enes", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara 2003, XXVII, 506–512.

Öztoprak, Mustafa, "*İbnü'l-Harrât el-İşbîlî'nin Hadis İlmindeki Yeri*" (Basılmamış Doktora Tezi), Konya 2012.

Safedî, Selahaddin Halil b. Aybek b. Abdullah (ö. 764/1363), *el-Vâfi bi'l-Vefâyât*, Neşriyatü'l-İslâmiyye, byy, ts.

Sıddîkî, Muhammed Zübeyr, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, trc. Yusuf Ziya Kavakçı, İstanbul 1966.

Suyutî, Celâlüddin Abdurrahman b. Ebi Bekr (ö. 911/1526), *Tabakâtü'l-Huffâz*, I. bs. Beyrut 1983.

Şekîb, Arslan, *Hûlâsatü Târihi'l-Endelüs*, Menşûrâtü Dâri Mektebeti'l-Hayât, Beyrut 1983.

Yusuf, Eşbâh, *Târihu'l-Endelüs fî Ahdi'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn*, II. bs. Kâhire 1958.

Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Osman (ö. 748/1365), *el-İber fî Haberi men Ğaber*, nşr. Ebû Hacir Muhammed es-Saîd Zağlûl, Beyrut 1405.

....., *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, nşr. Şuayb el-Arnaût vd, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1982, I-XXIII.

..... *Tezkiratü'l-Huffâz*, Daru İhyai't-Türâsi'l-Arabi, III. bs. Haydarabad 1956, I-IV.

Ziriklî, Hayreddîn Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Fârisî (ö. 1396/1976), *el-A'lâm Kâmûsu Terâcim li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ*, Dâru'l-İlim, XV. bs. Beyrut 2002.